

Бабелюк О. В., старший помічник начальника навчального відділення факультету військової підготовки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський)

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЩО ПРОХОДЯТЬ ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА КОНТРАКТОМ

У статті викладено теоретичне обґрунтування психологічних особливостей професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом. Теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми представлений моделлю, яка містить систематизовані уявлення про сутність, психологічні особливості, умови, а також критерії, що дозволяють найбільш повно охарактеризувати досліджуваний феномен. Відзначається, що в структурному відношенні професійне самовизначення військовослужбовців за контрактом містить рефлексивний, операційний та мотиваційний компоненти, які виражають їх акцентуйовану спрямованість на реалізацію основних функцій самовизначення.

Ключові слова: професійне самовизначення, психологічні особливості, проблемна ситуація.

В статье изложено теоретическое обоснование психологических особенностей профессионального самоопределения военнослужащих, проходящих воинскую службу по контракту. Теоретический анализ научных подходов к проблеме представлен моделью, которая содержит систематизированные представления о сущности, психологических особенностях, условиях, а также критериях, позволяющих наиболее полно охарактеризовать исследуемый феномен. Отмечается, что в структурном отношении профессиональное самоопределение военнослужащих по контракту содержит рефлексивный, операциональный и мотивационный компоненты, выражающие их акцентированную направленность на реализацию основных функций самоопределения.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, психологические особенности, проблемная ситуация.

Вступ. Теоретико-методологічну основу дослідження склали основні положення системно-діяльнісного підходу, що припускають розгляд структурного, функціонального і генетичного аспектів досліджуваної проблеми - психологічних особливостей професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом, у їхньому взаємозв'язку. Основними принципами, на яких базується теоретична концепція, є: принцип детермінізму, принцип розвитку, принцип активності особистості і суб'єкта діяльності (С.Рубінштейн, Л.Виготський, О.Леонтьєв), системності (Б.Ломов), принцип єдності свідомості і діяльності (С.Рубінштейн), принцип єдності внутрішнього і зовнішнього плану діяльності (О.Леонтьєв, П.Гальперин).

Аналіз останніх публікацій. Для реалізації цілей дослідження найбільш значущими є теоретичні положення про розвиток людини як суб'єкта діяльності (А.Маркова, Д.Завалішина, Е.Зеєр, Є.Клімов, Т.Кудрявцев, Л.Мігіна, Ю.Поварьонков, О.Романова, Д.Сьюпер, В.Шадриков та ін.), у тому числі різних аспектів професіоналізації військовослужбовців організацією психологічного забезпечення їхньої професійної діяльності (О.Сафін та ін.); про соціальну ситуацію як системній одиниці аналізу життєвої активності, діяльності та інтегруючої ролі суб'єкта у ній (Л.Виготський, Л.Анциферова, Ю.Поварьонков, Б.Шведін та

ін.); про взаємозумовленість внутрішніх і зовнішніх компонентів цільового психологічного ресурсу у детермінації і забезпеченні індивідуально-професійного розвитку людини (С.Максименко); про природу і роль рефлексивних процесів у життєдіяльності людини, самовизначенні у складних ситуаціях, формуванні і розвитку професійної Я-концепції та ідентичності (О.Анісімов, Ф.Василюк, О.Кузьміна, І.Семенов, В.Слободчиков, В.Степанов, Г.Щедровицький, А.Фурман та ін.), про взаємну обумовленість процесів самовизначення і самоактуалізації особистості у межах обраної професії (Л.Шнайдер).

Мета статті - теоретичне обґрунтування психологічних особливостей професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом.

Результати дослідження. Теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми професійного самовизначення дозволяє обґрунтувати модель, що лежить в основі розуміння психологічного змісту і структури професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять службу за контрактом на посадах рядового і сержантського складу. Ця модель містить систематизовані уявлення щодо сутності, психологічних особливостей, умов, а також критеріїв, що дозволяють найбільш повно охарактеризувати досліджуваний феномен -

психологічні особливості професійного самовизначення зазначеної категорії військовослужбовців.

Під психологічними особливостями професійного самовизначення слід розуміти такі суттєві аспекти цього процесу, які відрізняють його від інших психологічних явищ, а стосовно до військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом, - специфіку протікання цього процесу у них. У цьому зв'язку до основних суттєвих аспектів процесу самовизначення військовослужбовців віднесемо його зміст, динаміку, а також умови, які супроводжують і впливають на самовизначення, створюючи його психологічну специфіку, що відрізняє від самовизначення інших категорій військовослужбовців (у першу чергу військовослужбовців строкової служби, а також курсантів та офіцерів).

Слід зазначити, що на цей час відсутній єдиний (достатньо універсальний) теоретико-методичний підхід, що дозволяє здійснити усебічну оцінку характеру та ефективності професійного самовизначення. Складність такої оцінки пов'язана з достатньо широким розумінням цього феномена, спостережуваним у низці наукових підходів змішанням предметної сфери професійного самовизначення з іншими поняттями («професійна самореалізація», «професійний розвиток» та ін.), відсутністю у цьому зв'язку єдиних критеріїв у розумінні його ефективності. У цьому зв'язку, спираючись на висновки теоретичного аналізу наукових підходів у психології, необхідно визначити значення і відмінність зазначених понять одне від одного.

Професійне самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом, розглядається нами як механізм узгодження вимог та умов професійної діяльності, своїх можливостей та інтересів з врахуванням професійної перспективи, формування на цій основі осмисленої суб'єктної позиції, що характеризує готовність військовослужбовця до реалізації певної професійної стратегії. Професійне самовизначення є невід'ємною стороною, важливим аспектом більш загального процесу - професіоналізації особистості, виступаючи в його структурі як елемент професійних виборів (професії, варіанта професійної кар'єри, професійної поведінки і т.п.), які самодетермінуються та усвідомлюються самим суб'єктом. Відповідно професіоналізація - це одна з форм соціалізації особистості, частина життєвого шляху і

специфічна форма активності суб'єкта, що спирається на загальний психічний розвиток людини, що має власні етапи і стадії, що співвідносять із рівнем розвитку людини як суб'єкта праці.

Детермінуюча роль професіоналізації стосовно самовизначення полягає у «створенні» основної суперечності у системі «професія - людина», що полягає в існуванні розбіжностей між вимогами професії до людини і вимогами й очікуваннями самого суб'єкта від професії, з одного боку, та обмеженою можливістю їхнього задоволення на конкретному етапі розвитку цієї професії, з іншого. Роль самовизначення полягає у постійному «моніторингу», усвідомленні характеру цього протиріччя на кожному з етапів професійного розвитку, виборі шляхів його подолання.

Самовизначення, включене до загального процесу професіоналізації, визначається особливостями конкретного етапу і завданнями, які постають як наслідок наявних протиріч, що з'являються у системі «професія - людина» і необхідності їхнього вирішення. Породжувані сукупністю зовнішніх і внутрішніх умов, проблемні ситуації багато у чому визначають детермінаційний і змістовний боки самовизначення. Успішність вирішення проблемних ситуацій залежить від наявного рівня розвитку професійно-психологічного ресурсу військовослужбовця і ресурсу зовнішнього середовища.

Загальний взаємозв'язок позначених аспектів, що становлять феноменологічне поле професійного самовизначення, лежить в основі теоретичної моделі цього процесу. Методологічну можливість комплексного врахування різноманітних аспектів процесу професійного самовизначення надає введення як концептуального засобу поняття соціальної ситуації розвитку, що забезпечує виявлення соціокультурного контексту генези найбільш важливих для самовизначення якостей людини у сполученні із внутрішніми рушійними силами такого розвитку. Це поняття (стосовно до психічного розвитку дитини) уперше було запропоновано Л.Виготським [1] для позначення сукупності умов, якими детермінуються і супроводжуються психічні зміни на кожному віковому етапі.

Особливості професійного розвитку на різних його етапах покликані відобразити поняття «соціальна ситуація професійного розвитку» [2], що служить основою членування процесу професіоналізації на окремі стадії та етапи.

Питання психології

При цьому, своєрідність кожного етапу визначається:

комплексом діючих об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників і, породжуваних ними суперечностей (суперечності особистості із предметною і соціальною дійсністю; суперечності, що виникають у сфері відносин людини з іншими людьми; внутрішні рефлексивні суперечності);

провідним завданням, яке покликаний вирішити цей етап;

переважним типом активності суб'єкта діяльності і механізмами взаємного зближення особистості і професії;

характером професійно-психологічних новоутворень.

Під умовами прийнято вважати таке відношення предмета до навколишніх його явищ, без яких він існувати не може. У психології прийнято розрізняти об'єктивні і суб'єктивні умови, що мають імовірнісний характер впливу на конкретне психічне явище, опосередковане активністю особистості та інших людей, і чинники як рушійні сили і причини яких-небудь психічних змін. Умови суб'єктивно представлені людині як чинники, що сприяють або перешкоджають задоволенню її потреб і досягненню мети. Важливим механізмом (і водночас чинником) вирішення зазначених суперечностей, що виникають у межах соціальної ситуації професійного розвитку, є процес самовизначення.

Таким чином, одиницею аналізу професійного простору, у якому розгортається процес самовизначення, що поєднує структурно-функціональні і динамічні аспекти взаємозв'язку діючого суб'єкта, розв'язуваних ним завдань різного рівня та умов, може бути визнана професійно обумовлена проблемна ситуація. У структурному відношенні ситуація поєднує діючих осіб, здійснювану ними діяльність (ширше - активність), фізичні, тимчасові, соціальні і психологічні параметри, що створюють об'єктивний змістовний контекст, а також сприйняття, інтерпретацію людьми цих параметрів.

Активність і регулятивна функція з боку суб'єкта проявляється у тому, що він виділяє конкретну ситуацію з життєвого тла, формує про неї власне уявлення, визначає логіку та особистісну значущість взаємозв'язку елементів ситуації. Інтегративна функція суб'єкта самовизначення у конкретній проблемній ситуації проявляється у вигляді узгодження внутрішніх і зовнішніх умов, пошуку і знаходженні оптимального способу поведінки, дій у світлі вирішення поставлених

перед суб'єктом завдань. Саме суб'єкт є визначальним чинником цілісності ситуації.

Професійна позиція військовослужбовця-контрактника розглядається нами як цілісне (інтегральне) психічне утворення, що містить ставлення військовослужбовця до професійної діяльності і до себе як до суб'єкта цієї діяльності, систему оцінок професійних перспектив, спосіб прийняття і реалізації військовослужбовцем власної професійно-діяльнісної концепції. Зовнішній прояв суб'єктної позиції знаходить висвітлення у реалізованій діяльності і поведінці військовослужбовця.

Стосовно до соціального контексту, що обумовлює проблемність «буття» військовослужбовців, доцільно виділити такі види проблемних ситуацій, які ініціюють процес професійного самовизначення:

проблеми, що виникають у самій діяльності (у технічному або смисловому її аспектах);

проблеми, що виникають у системі взаємодії з командирами і товаришами по службі;

проблеми, що виникають у зв'язку з незадоволенням індивідних потреб, непрофесійних мотивів.

При цьому найважливішими «глобальними» чинниками, що впливають на професійне самовизначення військовослужбовця, є зміст освоєваної професійної діяльності, професійне середовище у цілому (у єдності предметно-фізичного і соціального аспектів), а у більш широкому контексті - соціально-економічна ситуація у країні, регіоні, стан і перспективи розвитку Збройних сил України. У своїй сукупності усі ці чинники створюють специфічне (таке, що енергізує процес професійного самовизначення) інформаційно-смислове поле, у якому повинен зорієнтуватися військовослужбовець (кандидат на військову службу), вирішуючи різного масштабу професійно обумовлені проблеми і завдання.

Особливу роль, як відзначається у низці психологічних досліджень, грає соціальна підсистема професійного середовища, яка продукує і репрезентує професійні норми в особі конкретних суб'єктів [3 та ін.]. Якщо макросередовище охоплює суспільно-економічну систему у цілому і впливає на суспільні, матеріальні і духовні умови існування і діяльності військової людини, то соціальне військове мікросередовище (товариші по службі, мікрогрупи) впливають на військовослужбовця безпосередньо. У

дослідженні А.Поплавської показано, що соціальне середовище впливає на самовизначення і розвиток Я-образу військовослужбовця за допомогою таких механізмів регулювання його соціальної поведінки: відбір, приписи, контроль та ідентифікація [4].

Розглядаючи професійне самовизначення як процес, необхідно виділити його змістовно-динамічні характеристики, що визначають інваріантну структуру його мікродинаміки. На нашу думку, основними етапними «подіями» цього процесу є: усвідомлення військовослужбовцем проблемної ситуації і необхідності пошуку рішення (здійснення усвідомленого вибору); формування мотиваційної та орієнтовної основ самовизначення (інформаційно-сміслового поля самовизначення); вироблення критеріїв порівняння альтернатив; уявне моделювання і прогнозування можливих фіналів при тих або інших варіантах вибору (дій); вибір конкретної альтернативи, формування у цьому зв'язку більш-менш структурованого плану реалізації ухваленого рішення; практична реалізація обумовлених самовизначенням цілей та їхня корекція.

Слід зазначити, що в основі формування орієнтовної основи професійного самовизначення військовослужбовця за контрактом лежать механізми соціальної категоризації та ідентифікації, що передбачають: формування системи критеріїв, що визначають образ військової професії і відношення до неї з погляду її цінності і доступності для освоєння; побудова узагальненого образу військового фахівця; усвідомлення військовослужбовцем своєї спільності з іншими її представниками, ототожнення себе з ними на основі особистісно значущих критеріїв та ознак.

Самовизначення, поряд зі своїми результатами (безпосередніми і відстроченими у часі), тобто реальними змінами у мотивації, професійній свідомості фахівця, здійснюваній ним діяльності (змістовний аспект), характеризується також і якістю його протікання як процесу (процесуальний аспект). Це припускає врахування при його оцінці, зокрема, таких параметрів, як самостійність та економічність (тобто «психофізіологічна ціна» за зроблений вибір, час, витрачений на це).

Беручи до уваги те, що професійне самовизначення являє собою пролонгований процес, який актуалізується у проблемних ситуаціях професійної діяльності, вважаємо, що вибір конкретних прийомів і показників його оцінки суттєво залежить від характеру

цих ситуацій. Проблемна ситуація не тільки «запускає» діяльність по самовизначенню, але й визначає його масштаб, а також ціннісні та операційні орієнтири подальшої активності суб'єкта, що самовизначився. Крім того, оцінка ефективності самовизначення неодмінно повинна співвідноситися з виконуваними ним функціями, виявляючи тим самим успішність їхньої реалізації.

В процесі теоретичного аналізу проблеми професійного самовизначення виявлені його основні функції, що співвідносяться зі змістом завдань професіоналізації, специфікою військової служби і професійної діяльності військовослужбовців і визначають структурно-функціональний склад професійного самовизначення. Таким чином, у структурному відношенні професійне самовизначення військовослужбовців за контрактом містить рефлексивний, операційний і мотиваційний компоненти, спрямовані на реалізацію основних функцій самовизначення:

усвідомлення проблемної ситуації, вибір підстав для порівняння альтернатив, інтеграція і структурування уявлень про професію і професійне

майбутнє, побудова професійного Я-образу, виявлення та оцінка адекватності власного професійно-психологічного ресурсу нормативним вимогам (рефлексивний компонент);

активізація діяльності з самовизначення, актуалізація цінностей і мотивів, що визначають професійний вибір, узгодження індивідуальної системи цінностей, пріоритети життєвого шляху і значення обраної професії; спонукання до вибору професійної перспективи і реалізації стратегії її досягнення за рахунок актуалізації професійно-особистісного ресурсу; оптимізація емоційного модулю переживань і стабілізація мотиваційної сфери особистості (мотиваційний компонент);

вибір і визначення конкретних цілей, способів, засобів та умов досягнення професійних перспектив, реалізації обраної професійної стратегії (операційний компонент).

Орієнтуючись на виділені функції професійного самовизначення, логічно припустити, що як внутрішні умови, що визначають можливість та якість їхньої реалізації, будуть виступати такі індивідуально-психологічні особливості особистості військовослужбовця: рефлексивність, прогностичність, виразність професійної мотивації, соціально-перцептивні

здібності (соціальний інтелект), проникливість, інтернальність, відповідальність та ін.

Таким чином, при оцінці самовизначення необхідно також враховувати не лише обираємі фахівцем «стратегічні» орієнтири, але й відношення до них, а також конкретні (плановані і застосовувані) способи їхнього досягнення. У цьому зв'язку оцінку самовизначення доцільно робити:

на рівні знання (оцінюється повнота, адекватність, диференційованість знання суб'єкта про себе, професію, своє місце у професійному співтоваристві, обставини і чинники чиненого вибору і реалізації ухваленого рішення);

на рівні мотивів і відносин (оцінці підлягають переважаючі мотивуючі чинники, що обумовили вибір у проблемній ситуації; емоційно-оцінні реакції і стани, що проявляються і переживаються суб'єктом із приводу майбутнього і зробленого вибору, його наслідків, а також стосовно різних підсистем професійного середовища, до самого себе);

на рівні дії (оцінюються прояви внутрішньої (психічної) і зовнішньої активності людини, пов'язані з підготовкою вибору і реалізацією прийнятого у проблемній ситуації рішення).

Інтегральним результативним вираженням професійного самовизначення є вироблення і прийняття військовослужбовцем певної позиції (суб'єктної позиції). Суб'єктна позиція військовослужбовця, що самовизначився, виражаючи логіко-смыслову упорядкованість і спрямованість його майбутньої професійно обумовленої активності, характеризує готовність до реалізації тієї або іншої стратегії реалізації бажаної професійної і життєвої перспективи. В основі виділення типів професійних стратегій пропонується вважати їхню спрямованість (розвиток, адаптація, стагнація, відхід із професії), обумовлену рівнем прийняття діяльності і творчого відношення до неї; авторство (самостійність, відповідальність, усвідомленість) прийнятих рішень; передбачувані умови і засоби реалізації перетворень у собі, діяльності, інших суб'єктах (суб'єктно- або об'єктно-орієнтоване).

У функціональному аспекті суб'єктна позиція представляє психічне утворення, що передуює реалізації обраної стратегії (реальній поведінці і діяльності), але визначає її принципи ціннісні і змістовно-технологічні характеристики. Вона є результатом актуалізації професійної Я-концепції стосовно до конкретної проблемної ситуації. Таким

чином, професійна Я-концепція виступає з одного боку, чинником, що визначає характер професійно обумовлених виборів у процесі професійного самовизначення, з іншого боку - результатом професійного самовизначення, оскільки елементи професійної Я-концепції (Я-образ і самовідношення, образ професії, діяльності, професійної перспективи) є найбільш «чутливим» об'єктом опосередкованої, у більшій або меншій мірі усвідомлюваної корекції і розвитку.

Інструментальне розгортання суб'єктна позиція одержує у вигляді особистої професійної перспективи, що визначає основні змістовно-технологічні параметри реалізації обумовлених самовизначенням цілей. Особиста професійна перспектива, відображаючи індивідуальне бачення військовослужбовцем більш-менш віддаленого професійного майбутнього, виконує для нього орієнтаційну і регулюючу функції. Представляючи певною мірою формалізовану модель професійного самовизначення, особиста професійна перспектива відображає його суттєві характеристики, дозволяючи на кожному з виділених рівнів (рівні мотивів і відносин, знання, дії) оцінити його за такими параметрами:

стійкості - здатності не піддаватися корекції через вплив зовнішніх фруструючих чинників;

усвідомленості і самостійності - ступеня ясності уявлення усього різноманіття чинників, що визначають внутрішньо детермінований вибір з можливих альтернатив;

реалістичності - адекватності ухваленого рішення можливостям суб'єкта праці по досягненню обраних орієнтирів;

погодженості - відсутності диспропорцій, розбіжностей між окремими компонентами і рівнями, на якому відбувається самовизначення (наприклад, між цілями і засобами їхнього досягнення, між реальним рівнем власного професіоналізму і неадекватним відношенням до себе);

позитивності - емоційному модусу і насиченості подань, переживань, викликаних проектуванням того або іншого рішення (передбачуваного або прийнятого) у тимчасовій перспективі на прогнозований результат з погляду відповідності потребам та устремлінням особистості та очікуванням професійного оточення.

дієвості - напрямку і масштабу змін в особистості професіонала, професійному співтоваристві, діяльності, обумовлені фактом

Питання психології

реалізації прийнятого в процесі самовизначення рішення.

Висновки. Таким чином, викладені положення виступають як теоретико-методична модель, що лежить в основі розуміння психологічної сутності та особливостей професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом на посадах солдатів і сержантів. Сутність професійного самовизначення полягає у виявленні і утвердженні військовослужбовцем своєї професійної позиції у ситуації загострення протиріччя між його потребами (мотивами), професійними здібностями і вимогами професійної діяльності. Одиницею аналізу професійного простору, у якому розгортається процес самовизначення, що поєднує структурно-функціональні і динамічні аспекти взаємозв'язку діючого суб'єкта, розв'язуваних ним завдань різного рівня та умов, може бути визнана професійно обумовлена проблемна ситуація. У структурному відношенні

професійне самовизначення військовослужбовців за контрактом містить рефлексивний, операційний і мотиваційний компоненти, що виражають їхню акцентну спрямованість на реалізацію основних функцій самовизначення.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень з зазначеної проблематики можуть стати: дослідження психологічних умов вдосконалення виховної роботи з військовослужбовцями, що проходять військову службу за контрактом з розвитку у них професійної спрямованості; дослідження впливу регіональних і національно-етнічних чинників на професійне самовизначення на військову службу за контрактом цивільної молоді; обґрунтування психологічних умов вдосконалення системи професійної підготовки військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом на посадах солдатів і сержантів.

Література:

1. Выготский, Л.С. Проблемы развития психики / Л.С. Выготский / Собр. Соч.: В 6-ти т. - М.: Педагогика, 1983. - 368 с.
2. Поваренков, Ю.П. Психология профессионального становления личности (основы психологической концепции профессионализации): Учебное пособие для студентов педагогических институтов / Ю.П. Поваренков. - Курск: КГПИ, 1991. - 132 с.
3. Осьодло, В.І. Психологія професійного становлення офіцера: [монографія] / В.І. Осьодло. – К: ПП «Золоті ворота», 2012. – 463 с.
4. Поплавська, А.П. Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій військовослужбовців: автореф. дис. канд. психол. наук / Поплавська Анжеліка Петрівна. - Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Наук. світ, 2006. – 19 с.

Babeluk O. V., the senior assistant of head of the educational Department

THEORETICAL SUBSTANTIATION OF THE PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF THE MILITARY MEN, PASSING MILITARY SERVICE UNDER THE CONTRACT

Is described in the article the theoretical justification of psychological peculiarities of professional self-determination of the military men, passing military service under the contract. Theoretical analysis of scientific approaches to the problem of the presented model, which contains a systematic presentation of the essence, psychological characteristics, conditions, a well as the criteria, allowing to more fully characterize the analyzed phenomenon. It is noted that in the structure of professional self-determination of servicemen on contract contains a reflexive, операциональний and motivational components, expressing their reinforce focus on the realization of basic functions of self-determination.

Keywords: professional self-determination, the psychological features a problem situation